

ПЕРЕДМОВА

Після здобуття Україною незалежності, як усі ми знаємо, гостро постало питання про заповнення «білих плям» в українському минулому. Коли йдеться про політичну історію, то на сьогодні науковці це подужали. Досліджено цілу низку табуйованих доти подій і персонажів, здійснено аналіз ідеологічних преференцій, які керували лідерами й масою, видано друком відповідні маніфести, щоденники, листування тощо. Натомість складніше просувається «перевпорядкування» уявлень про минуле, коли мова заходить про соціокультурну й соціорелігійну проблематику, хоч робіт про конкретні сюжети вже написано чимало. На заваді цьому досі, на мою думку, стоїть передусім те, що історики сприймають проблеми культури й релігії крізь призму соціологічного функціоналізму, тобто «вписують» конкретні явища у парадигму соціологічних узагальнень про призначену їм «функцію» – щось заперечувати, із чимось боротися, щось оновлювати і т.ін.

Тим часом рішучі переміни в давнішій (до середини ХХ ст.) західній історіографії розпочалися власне із закидів у «соціологізації», із того, що науковці втратили з поля зору індивіда – головного «актора історії». Це спричинило спалах інтересу до історико-антропологічних студій. Далі більше: розпад первісно всеосяжної історичної антропології привів до виокремлення низки її «дочірніх» відгалужень, що нині вже усамостійнилися як окремі дослідницькі напрями. Таке переформатування західного історичного знання знайшло відгук і в пострадянських українських

працях. Проте ті випадки, коли науковці розширюють поля досліджень та застосовують нові методики, зазвичай не супроводжує методологічна рефлексія, а відтак помалу множаться свої «білі плями». Їхня природа складніша, ніж у ділянці політичних студій. Там появу невивченого спричинило силове табування певних тем, тут, натомість, «біла пляма» постає у своїй первозданній природі – як досі не відкриті острови, повз які ми пропливаємо не тому, що їх не було в минулому, а тому, що ми досі не задали питань, які би це висвітлили.

Отож видається нагальною, по-перше, систематизація теоретичних інновацій у галузі соціокультурних та соціорелігійних досліджень на підставі західного досвіду, а по-друге, потреба впровадити це в навчальний процес підготовки студентів за спеціальністю «Історія», за чим стоїть очікуване «масове» оновлення історіографічного мислення – уже в роботах наших учнів. Адже не секрет, що ці проблеми вітчизняні науковці заторкують зазвичай як суто академічні, без уваги до викладацьких практик (пор. праці Л. О. Зашкільняка, Г. В. Касьянова, А. В. Портнова, В. В. Склокіна, І. Я. Сковчиляса та ін.), тоді як у зарубіжних працях, натомість, часто йдеться якраз про «пристосування» перемін в історіографії до потреб викладання (пор. роботи Еви Доманської, Ричарда Еванса, Умберто Еко, Антуана Про, Єжи Топольського та ін.).

Реагуючи на цей виклик, викладачі кафедри історії НаУКМА освоювали зміст і конкретні параметри дослідницьких інновацій та нових ділянок знання про минуле, які виокремилися впродовж останньої третини ХХ – початку ХХІ ст., за сприяння Програми академічних стипендій Інституту Відкритого суспільства (OSI/HESP Academic Fellowship Program). Зокрема, упродовж 2006–2015 рр. було започатковано низку курсів, що їх не викладають по інших університетах України: «Ментальні мапи європейського простору» (О. В. Бетлій); «Комунікативна культура в ранньомодерній Європі» (Т. Ю. Григор'єва); «Історія сексуальності» (К. Л. Диса), «Історія повсякденного життя в ранньомодерній Європі» (К. Л. Диса), «Доба Просвітництва: народження модерних

ідей і практик» (К. Л. Диса); «Візуальні джерела в роботі історика» (Л. М. Довга); «Проблеми соціорелігійної історії України, XVI–XX ст.» (М. В. Яременко, Н. В. Шліхта); «Історія радянського суспільства» (Н. В. Шліхта); «Дослідження радянської історії через мемуари» (Н. В. Шліхта). Паралельно розроблялися та впроваджувалися у навчальний процес й інші новаторські курси, а водночас удосконалювалися методики проведення семінарів – передусім з метою активізації інтересу студентів до навчального матеріалу.

Власне ці зусилля описано в збірнику, який ми пропонуємо увазі читачів. Книжка складається із семи нарисів, що їх написали викладачі кафедри як підсумування прочитаних ними курсів. Її відкриває стаття **Олени Бетлій** «Вивчення простору: методологічні засади викладання курсів з ментального картографування та міських студій». Авторка оглянула два своїх курси – «Ментальні мапи європейського простору: погляд XX ст.» (для студентів бакалаврської програми) та «Міські студії» (для магістрів), а об'єднує їх спільна парасолька – історія фізичного простору (що реально оточує людину) та простору символічного (який людина уявляє у «ментальному картографуванні»). Вже на початку статті Олена Бетлій слушно застерігає, що історик, який обрав це дослідницьке поле, має брати до уваги підходи цілої низки фахівців, які теж «працюють із простором»: географів, соціологів, архітекторів, літературознавців, філософів. Коли ж ідеться про методи досліджень, то тут до звичного історикові критичного аналізу джерел, підкреслює авторка, доєднуються контент-аналіз, дискурс-аналіз, семіотичний аналіз, метод деконструкції та ін., бо лише таке розмаїття дасть змогу поєднати інформацію наративних і візуальних джерел. У статті обговорено як орієнтовний зміст лекцій по обох курсах, так і тематику семінарів, де переважають або дискусії над певною знаковою у певній ділянці знання працею чи над спільним переглядом документальних фільмів, або презентації самостійних студентських міні-досліджень. Додам, що проблематика обох курсів приваблює студентів, і на кафедрі вже було успішно

захищено чимало робіт, виконаних у ключі ментального картографування або міських студій. Як слушно резюмує Олена Бетлій, вивчення «просторових» курсів дає студентам «додаткову лінзу, крізь яку можна роздивитися безліч мікропроцесів, не включених до великих наративів».

Друга стаття збірника, **Тетяни Григор'євої** («Комунікативна культура в ранньомодерній Європі з перспективи студій комунікації»), містить вдумливий огляд становлення цього напрямку досліджень – одного з «наймолодших» у палітрі історіографічних новацій. Позаяк теоретичні рамки напрямку було сформульовано представниками різних ділянок гуманітарного знання, то вони за означенням і розвивалися, й нині функціонують як міждисциплінарні. Авторка простежує поступову модифікацію поняття «комунікація» від його первісного змісту до сучасного – на позначення уявлення про комунікацію як діалог. У статті розглянуто становлення погляду на комунікацію як феномен, що, з одного боку, описує способи та інструменти зв'язку, а з другого – принципи суспільної взаємодії; цій меті присвячено окремі блоки статті. В основу своїх міркувань Тетяна Григор'єва кладе матеріали прочитаного нею однойменного курсу, де основним завданням було ознайомити студентів із теоретичним контекстом комунікативних студій. Як вона підкреслює, теоретична база та методологічний інструментарій, що їх можна здобути, опрацьовуючи англо-американську та західноєвропейську історіографію, присвячену цьому феноменові, знадобляться при вивченні цілої низки проблем на східноєвропейському чи, вужче, українському матеріалі – таких, як історія друку й читання, новин і новинарства, пропаганди та змін суспільної динаміки.

Третя стаття збірника, **Катерини Диси** («Іконографічний/іконологічний метод інтерпретації візуальних джерел у курсі “Історія повсякденного життя у ранньомодерній Європі”»), носить більш прикладний характер. На початку статті авторка слушно констатує, що історики й досі певніше почувають себе на території текстових джерел, а до зображень ставляться радше як до

ілюстрації; далі зазначено, що нині вже є багато дослідницьких напрямів, де використання візуальних джерел є важливою запорукою розуміння досліджуваного матеріалу. Приступаючи до методологічних підходів, що можуть бути корисними для істориків, Катерина Диса після вступних міркувань про т.зв. «візуальний поворот» кінця XX ст. у західній історіографії та характеристики сучасних критичних способів аналізу зображень наводить приклади аналізу візуальних джерел у власному курсі на підставі аналітичної схеми, що її запропонував ще в 1930-х роках знаний німецький дослідник Ервін Панофський. Ця схема передбачає три рівні інтерпретації: 1) доіконографічний опис; 2) іконографічний аналіз та 3) іконологічну інтерпретацію. Коли на першому рівні, найпростішому, досить просто визначити, що саме ми бачимо, то на другому – вже треба розпізнати символи, специфічні образи та алегорії на підставі знання про культурну традицію, а на третьому рівні – зануритися у релігійні та філософські принципи доби, коли зображення створювалося, тобто відшукати прихований зміст зображеного (Панофський називав це об'єктом іконології). Узявши до уваги критичні закиди на адресу схеми Панофського як «асоціальної» та «інтуїтивної», авторка пропонує доповнювати її елементами функціонального аналізу, тобто увагою до контексту умов створення візуальних образів. За приклад для семінарського заняття, присвяченого змінам у сприйнятті смерті людьми ранньомодерної доби, вона обирає зображення смерті на п'яти фресках та малюнках кінця XV–XVI ст., коли домінували притаманні часові уявлення про «мистецтво вмирання» і «добру смерть», а завершує акцентом на тому, що вже наприкінці XVI – на початку XVII ст. замилювання темою смерті поступово відходить у минуле, поступаючись зображенням смерті «як вона». У такий спосіб студенти отримують нагоду не тільки навчитися методикам аналізу візуальних джерел, а й глибше зрозуміти зміни в уявленнях про смерть від зламу Середньовіччя до кінця ранньомодерної доби.

Наступна стаття **Лариси Довгої** («Методологічні роздуми про викладання курсу “Історія української культури”») має ще більш

прикладне спрямування. Полемічно обговоривши у преамбулі сучасні дискусії про зміст, мету й доцільність такого курсу, авторка далі на підставі власного досвіду пропонує концепцію його викладання: по-перше, каркас лекційного курсу, а по-друге – тематику й способи проведення семінарських занять. Те й друге, наполягає вона, має переслідувати досяжну мету: збудувати курс так, аби він став цікавим, а не просто «обов'язковим». Лекційний цикл Лариси Довгої спирається на проблемний підхід, без надмірної деталізації матеріалу, натомість з акцентом на явищах принципової значимості, які справили суттєвий вплив на подальше формування/тривання української культури – з обов'язковою увагою до віртуальних цінностей (моральних, суспільних, політичних), властивих спільноті у різні історичні періоди. Що ж стосується семінарського циклу, докладно розписаного у статті, то, сподіваюсь, він стане в добрій нагоді викладачам цієї дисципліни самою своєю новаторською методикою. Адже всі семінари побудовано не на звичному «закріпленні пройденого», а як захоплива рольова гра, яку готують самі студенти на запропонований викладачем сценарій – уявні екскурсії, «вистави», диспути, діалоги, «партійні збори» тощо.

Схоже прикладне спрямування носить і стаття **Ігоря Тесленка** («Студентське дослідження з локальної історії: теорія та практика»), в якій автор розповідає про власний досвід залучення студентів до самостійного вивчення локальної історії, а відтак – до пошуку, опрацювання і засвоєння інформації, яка на мікрорівні відображає минуле українських земель. Мова про запропонований автором новий вид письмового завдання до курсу «Історична географія України». Зміст роботи полягає в опрацюванні анкети з історико-географічною розвідкою про певний населений пункт, де студент має локалізувати його на підставі власного «розслідування»: вказати сучасну адміністративно-територіальну приналежність із прив'язкою до сільради, району та області; визначити історико-географічний регіон, у межах якого лежить поселення; навести версії походження його назви та рік осадження

(чи першої згадки); зазначити зображення на котрійсь із давніх мап. Належить також прокоментувати, як упродовж віків мінялася адміністративно-територіальна (чи державна) приналежність населеного пункту та, коли таке було, його назва, а також скласти коротку довідку про пам'ятки історії та культури, тут зафіксовані – промислові об'єкти, сакральні, оборонні чи репрезентаційні споруди. Можна також перерахувати імена власників поселення і навести інформацію про важливі події минулого, з ним пов'язані, а якщо така інформація збереглася – про динаміку чисельності мешканців. Усі ці завдання Ігор Тесленко ілюструє численними прикладами, а наприкінці статті додає взірць заповненої анкети. Підсумовуючи, він слушно наголошує, що завдяки такій роботі студент-першокурсник (а саме на першому курсі бакалаврату в НаУКМА читають «Історичну географію України») отримує досвід обробки інформації.

Інакшу мету переслідує наступна стаття – **Наталі Шліхти** («Західна советологія в пошуках себе і предмету дослідження (середина 1940-х – початок 2000-х рр.)»). Запропонований тут нарис спирається на досвід викладання курсу «Історія СРСР: історіографічні дискусії» на магістерській програмі НаУКМА, присвячений розглядові англосаксонських досліджень «радянського» упродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст., серед іншого – залежності науковців від впливу ідеології, проблеми доступу до джерел, дослідницьких підходів і методів. Як слушно підкреслює авторка, такий ракурс дозволяє з дещо інакшої перспективи поглянути на потребу подолання ізоляції вітчизняної історичної науки та впровадити у практики українських істориків новітній методологічний інструментарій, а з другого боку – сприятиме залученню радянознавчих студій в оглядові курси із зарубіжної історіографії ХХ ст. та в курси з радянської історії. Те й друге, як засвідчує досвід кафедри історії НаУКМА, нині є гостро запотребованим, адже студентів активно приваблює радянське минуле в різних його оприравненнях. У статті запропоновано ґрунтовний огляд модифікацій *советології* в англосаксонських студіях від періоду Холодної

війни до наших днів, коли відбулось переосмислення характеру дисципліни і проблематику «радянського» було переведено у площину соціально-економічних і соціокультурних аспектів не лише за рахунок доступу до радянських архівів і бібліотек, але й завдяки переосмисленню погляду на публічні радянські джерела. Зазнали змін і методологічні підходи, серед іншого – заклики поглянути на радянське життя «знизу», аналізуючи соціальну структуру, соціальну стратифікацію, соціальну мобільність, соціальну підтримку режиму як центральні, приміром, для розуміння феномену сталінізму. Розпад Радянського Союзу став для цієї дисципліни шансом уписатися в сучасні історіографічні дискусії та методологічні тренди, що породило, за висловом авторки, «майже тектонічний методологічний зсув» до нової культурної історії. Упродовж 1990-х – на початку 2000-х рр. у дослідженнях «радянського» з'явилася не лише культурна історія, але й значних змін зазнали студії соціальних істориків, написані уже з перспективи т. зв. нової соціальної історії, що тісно перепліталися із дослідженнями культурних істориків проблем ідентичності, символіки влади, цінностей тощо. У такий спосіб, підсумовує Наталя Шліхта, «радянське» остаточно втратило ідеологічне забарвлення, залишившись предметом сучасного історичного дослідження.

Останню статтю збірника – **Максима Яременка** («Курс “Історія Гетьманщини” та його тематичне наповнення») – присвячено бажаним викладацьким акцентам при читанні курсу про такий важливий період української історії, коли існувала козацька автономія. До сюжетів, що їх, на думку автора, конче треба вмонтувати у «тіло» програми, належать сама назва явища і його хронологічні рамки. Максим Яременко схиляється до уживання поняття «Гетьманщина» як такого, що дає можливість розглядати життя козацької автономії у політичній, соціальній, релігійній та освітній сферах, натомість поняття «Гетьманат» стосується радше владного інституту та форми правління, чітко обмеженого верхньою хронологічною рамкою – скасуванням гетьманського правління у 1764 р. Насправді, як він підкреслює, низка особливостей

козацької автономії зберігалася і в наступні роки, та й після імперських реформ двох останніх десятиліть XVIII ст. козацтво не зникло як соціальні група, ба, як репрезентант героїчного минулого, воно в добу Романтизму стало образом/символом нації. Що ж до структури викладу, то найприйнятнішою авторові видається не хронологічна, а проблемна побудова, за якої знайшли би висвітлення, по-перше, територіальні межі Гетьманщини (з наголосом на тому, що це лише частина українських теренів) та контакти між мешканцями різних українських регіонів. По-друге, на окрему увагу заслуговує політична культура та ідеологія «політичного народу» Гетьманщини, передусім процес формування поняття «отчизна», коли еліта адаптує річпосполитські практики й у політичній культурі, і на рівні соціальної організації. Не менш важливий контекст пов'язаний із ширшим поглядом на дії Петербурга як загальноімперську політику, що однаково стосувалася і центру, і периферій, у тому числі й Гетьманщини, а також на конструювання ідеї спільного «отечества», адже це допоможе розібратися з поняттям «малоросійська ідентичність» та з роллю вихідців із Гетьманщини у розбудові імперії. Курс, звісно, передбачає й увагу до владних інститутів та установ, де, серед іншого, важливо висвітлити неформальні владні механізми – творення мережі доброзичливців, що допоможе пояснити успішне протистояння імперським уніфікаціям та краще зрозуміти, чим була «імперія» для мешканців Гетьманщини. Тематичний блок про соціальну організацію суспільства дає можливість нагадати, що історія Гетьманщини – це не лише історія козацького стану, а й низки соціо-професійних груп, а також обговорити соціальну мобільність. Ще один суттєвий тематичний блок курсу – це культурні зрушення, передусім формування власного обличчя/ідентичності української релігійної культури, яке збіглося в часі з усвідомленням «самості» в політичній площині. Для кращого розуміння цих змін варто зосередити увагу на освіті, зокрема «латинських школах», де впродовж XVII–XVIII ст., як і по всій Західній Європі, відбувалися радикальні зміни, і це дозволяє предметно вести мову про

«європейськість» українського шкільництва. Аналізуючи церковну історію, слід зауважити її специфіку, адже значний вплив лаїків (право патронату) на церковне життя суттєво гальмував запровадження синодальних новацій. Врешті, не варто нехтувати й «економічним блоком» у курсі: розвитком ремесла, промислів, появою мануфактур тощо, а в розповіді про торгівлю треба звернути увагу на торгівельні шляхи – як артерії, що поєднували різні частини України. Що ж до аспектів побуту й повсякденного життя, то через розлогість цієї проблеми доцільно зосередити увагу лише на окремих сюжетах, наприклад, новаціях у різних сферах. На завершення Максим Яременко додає, що практично усі ці тематичні сюжети нині вже підкріплено дослідженнями, тож пропозиція включати їх до викладу – це не голослівне побажання, а необхідна умова ретрансляції студентській аудиторії не лише базових знань, а й спостережень сучасних науковців, чим, власне, і має бути університетський курс.

На завершення цього огляду додам, що інновації, про які йшла мова у статтях збірника, досі не вийшли за рамки досвіду кафедри історії НаУКМА, тому, як видається, їхнє обговорення у представлений нами праці сприятиме потребам модернізації історичної науки, а контакти викладачів кафедри з іншими університетами України можуть у перспективі сформувати поле «спільної дії» для поширення дослідницьких та викладацьких змін.

Наталя Яковенко